İSLAM DÜŞÜNCESİNDE GÜNÜMÜZDE AZ BİLİNEN BİR GELENEK: *İŞÂRÂT (ŞERHLERİ)* GELENEĞİ

Hakan ÇOŞAR*

Öz

İslam bilim ve düşünce geleneğinde, hemen hemen bütün şerh ve haşiyeler, bir şârihin orijinal metnin yalnızca imalarını açıklamaya çalıştığı kopyaları tarzında değil de, kendi asli görüş ve sentezlerini de içeren özgün eserler tarzında yazılmışlardır. Bu açıdan bakıldığında, yazılan şerh ve haşiyelerin pek çoğunun, asıl metinle aynı olmayıp, aksine onların neredeyse şerh edilenden bağımsız eserler gibi yazıldığı görülür. Ayrıca, İslam bilim adamlarının eserleri üzerine yazılan bu şerh ve haşiyeler, pek çok düşüncenin gelişmesine, başkalarına aktarımına ve farklı gelenekler oluşmasına katkı sağlamıştır. Söz konusu geleneklerden birisi de, el-Mes'udî ve Fahreddîn Râzî'nin, İbn Sînâcı düşüncenin en son ve mükemmel çalışmalarından birisi olan *el*-İşârât *ve't-Tenbîhât*'a yaptıkları şerhlerle başlayan *'İşârât (Şerhleri) Geleneği'*dir. Bu makalede, bu geleneğin varlığına dikkat çekerek, söz konusu gelenek içerisinde yazılan önemli eserleri tanıtacağız.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, el-İşârât ve't-Tenbîhât, İşârât Geleneği, Fahreddîn Râzî.

Abstract

A Little-Known Tradition in Islamic Thought: The Tradition of Tradition of Sharh al-Ishārāt

In the tradition of Islamic science and thought, almost all commentaries (sharh) and apostils (hāshiya) have been written in the style of the original works which also contain the commentator's own opinions and syntheses, not in the style of the authentic copies which the commentator attempts to explain only implications of the original text. Looking from this point of view, it is seen that many of the written commentaries and apostils are not the same with the authentic texts, but they have almost been written as independent works from the ones interpreted. Also, those commentaries and apostils written on the Islamic scholars' works have provided many thoughts to improve and transfer to the others, and form diverse traditions. One of the traditions

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi; hakancosar72@gmail.com

is '*the Tradition of Sharh al-Ishārāt'*, which have begun with al-Mas'udī's and Fakhr al-Dīn al-Rāzī's commentaries on *al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt* which is one the last and the perfect works of the Avicennian thought. In this article, we introduce the important works written in this tradition by pointing out the existence of such a tradition.

Key words: Avicennia, al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt, the Tradition of Sharh al-Ishārāt, Fakhr al-Dīn al-Rāzī.

Giriş

İslam bilim ve düşünce geleneğimde bir eserin tamamının veya bir bölümünün daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade eden şerh; sözlükte «eti kesmek; bir şeyi genişletip yaymak; sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek" demektir. Literatürde sonuncu manadan hareketle sözlü veya yazılı olarak bir konuda yapılan açıklamalara şerh denmiş, böylece İslam ilimler tarihinde şerh bir telif türü şeklini almıştır. (Şensoy 2010)

Teknik olarak bir metni açmaya, tamamlamaya, ikmal etmeye, irtibatlarını genişletip yeniden kurmaya, derinleştirmeye, tenkit ve tashih etmeye, ayrıntılı açıklamaya doğru seyreden çalışmalara şerh, haşiye, talik(at), tafsil, tevil, izah, zeyl, tetimme gibi isimler verilmektedir. Buna karşılık bir metni tahkim ederek sıkılaştırmaya, kısaltmaya, fazlalıklardan arındırmaya, ezberlenebilirlik ve kuşatılabilirlik kabiliyetini artırmaya, sistematik ve talimî hale getirmeye, özetlemeye, seçmeler yapmaya dönük çalışmalar; ihtisar, muhtasar, hülasa, telhis, mülahhas, müntehab, muktetaf gibi terimlerle adlandırılmaktadır. Aslında bunların hepsi için şerh kelimesi kullanılabilmektedir. Metin etrafında yapılan her türden açma, anlama, açıklama, kapalılıkları ve metnin problemlerini giderme, tahlil, düzenleme, itiraz, tenkit, tashih, ifadeleri daha vasıflı hale getirme, bölümlendirme, dönemle irtibatlandırma, tamamlama çalışmalarının en genel ismi şerhtir.

Şerh ve haşiye literatürünün sadece İslam ilim ve kültür havzasına ait bir hadise ve telif türü olmadığı da bilinen bir husustur. Semavî kitaplar ve kutsal metinler başta olmak üzere dinî, felsefî ve hikemî eserler, kanunlar, kurucu siyasî metinler ve hukukî mevzuat ile neşideler/şiirler ve nutuklar hemen her ilim ve kültür muhitinde anlaşılmak, sahiplenilmek, zamana ve zemine göre uyarlanıp sürdürülebilmek için şerh ve haşiye türünden çalışmaların konusu olmuştur. Klasik felsefenin Aristo ve Eflatun şerhleri üzerinden yürüdüğünü, felsefe yapmanın nerede ise şerh yazmak demek olduğunu, bu geleneğin bü-

tün ortaçağ İslam ve Batı dünyasında da güçlenerek devam ettiğini belirtmek gerekir. Bu yüzden tabiatı icabı devamlılığı ve birikimi önemsemek zorunda olan ilimlerin, felsefenin ve telif türlerinin gelişmesinin en geniş manasıyla şerhler, haşiyeler, tâlikat ve telhisler üzerinden yürüdüğü bile söylenebilir. İslam dünyasında metinler üzerine yapılan şerh çalışmalarını dar manasıyla İslami ilimlerle sınırlandırmak da doğru değildir. Başta Felsefe olmak üzere Astronomi, Doğa bilimleri, Matematik bilimleri, Siyaset ve Ahlak gibi bütün bilim dallarında şerh geleneği çerçevesinde eserler telif edildiği açıktır. Dolayısıyla şerhler herhangi bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir. Şerh müellifleri genellikle metin müelliflerinden farklı kişiler olmakla birlikte bazı metin yazarlarının kendi eserlerini şerh ettiği de olmuştur. Öte yandan şerh üzerine şerhler de kaleme alınmıştır. Ancak genelde şerhlere dair yapılan açıklama, eleştiri ve ilave tarzı notlardan oluşan eserler haşiye, haşiyelere dair yazılan notlar ise talik/ talikat diye adlandırılmıştır.

İslam ilimleri tarihinde önemli bir konuma sahip olan şerh geleneği eski ve yeni dönemlerde bazı eleştirilere hedef teşkil etmiştir. Bu hususta yapılan başlıca eleştiriler şunlardır: Şerhlerde mana ve muhtevadan çok lafızlar üzerinde durulmuş, örnekler tekrar edilmiş, sıradan cümlelerle aynı konularda birçok görüş bir araya toplanmış, gereksiz uzatmalarla konular daha zor anlaşılır hale getirilmiştir. Yine birçok şerhin üslubunun zor, metodunun karmaşık olduğu ve genellikle ilmeyeni katkılar sağlamadığı da ileri sürülmüştür. Ayrıca şerh ve haşiye yazımının Memlukler ve Osmanlılar döneminde başlayıp devam ettiği, bu dönemlerin ilmi ve fikri bakımdan duraklama ve gerilemeyi temsil ettiği ifade edilmiştir. Bütün bu iddialara karşılık da çeşitli şekillerde cevap verilmiştir: Buna göre, şerhlerde görülen zorlukların büyük ölçüde ele alınan konulardaki derinleşme dolayısıyla ortaya çıktığı belirtilmiştir. Ayrıca ilim adamlarının zor meseleleri anlama ve çözme becerileriyle diğerlerinden ayrıldıkları, bunun kusur değil üstünlük sayılması gerektiği de açıktır. Bazılarınca ilmi bakımdan gerileme devri diye nitelendirilen şerh döneminde birçok büyük ilim adamının yetişmiş olması da bu görüşün isabetsizliğini ortaya koymaktadır. Bu devirde yazılan eserlerin pedagojik kurallara uymadığı şeklindeki görüş de haksız bulunmuş; metin, şerh, haşiye ve talik sıralamasıyla yapılan eğitimin tedricilik yöntemi çerçevesinde ele alındığı ifade edilmiştir. Şerhlerden bir kısmının gereksiz bilgilerle doldurulmuş ve karmaşık olması yolundaki iddiaların ise bütün şerhler için geçerlilik taşımadığı da ortadır.

Şerh ve haşiye türünü İslam ilimler tarihi ve kültür alanları için önemli bir saha olarak düşünmek elbette bu adı taşıyan bütün metinlere otomatik olarak ve eşit seviyede bir ehemmiyet, değer ve statü kazandırmak anlamına gelmelidir. Elbette hiçbir yenilik ve farklılık arayışı içinde olmayan, tamamen tekrar denebilecek metinler yahut telif itibariyle başarısız kitaplar da vardır. Fakat asıl problem olan durum, bütün şerh ve haşiye literatürünü bir tür olarak tek tip ve tekrar olarak görülmesi, bunu ısrarla savunmasıdır. Bu türün de çok başarılı, orta düzeyde ve düşük kıratta örnekleri bulunmaktadır ve bu durum gayet tabiidir.[1]

İslam ilimler tarihi boyunca bilimin hemen her dalında, farklı zamanlarda ve coğrafyalarda çok sayıda şerh ve haşiyeye konu olmak bakımından âdeta bir geleneğe sahip olmuş kitaplar vardır. İşte bu kitaplara üzerine yazılan şerh ve haşiyeler düşüncenin gelişimini, aktarımını ve çeşitli geleneklerin oluşmasını da sağlamıştır. Bu geleneklerden birisi de, İbn Sina'nın felsefi sisteminin en son ve en mükemmel eserlerinden biri olan *el*-İşârât *ve't-Tenbîhât* adlı eserine tespit edebildiğimiz kadarıyla Şerefüddin Muhammed b. Mes'ûd el-Mes'ûdî (582/1186) ve Fahreddin Râzi'nin (1209) yaptığı şerh ile başlayan ve **"**İşârât**"** veya **"**İşârât (Şerhleri)" diye isimlendirdiğimiz gelenektir.

İbn Sina'nın kendisinden önceki kelâmi ve felsefi birikimden faydalanarak kurduğu felsefi sistem ile kendisinden sonraki İslam düşüncesinde derin izler ve büyük bir etki bıraktığı bilinen bir husustur. Onun etkisi yazdığı eserler ile kendini göstermiştir. Kitap ve risaleleri üzerine çok sayıda şerh ve haşiyeler telif edilmiştir. İşte İbn Sina'nın eserlerinden üzerine en çok şerh ve haşiye yazılanlardan en önemlisi, belki de birincisi *el*-İşârât *ve't-Tenbihât*'tır. İbn Sina'nın mantık, fizik ve metafiziğe dair en son görüşlerini ihtiva eden eseri *el*-İşârât *ve't-Tenbîhât*'ın İslâm felsefesinde önemli etkileri olmuştur. Dünya kütüphanelerinde eserin birçok yazma nüshasının bulunması, üzerine yapılan pek çok şerh, haşiye, telhis ve bu şerhlerdeki yaklaşım ve görüşleri değerlendirip tenkit eden "muhakemeler'' bu etkilerini göstermektedir. *el*-İşârât üzerine çok sayıda şerh ve haşiyenin yazılmış olması ve bunlara ait pek çok yazma nüshaların kütüphanelerde bulunması ve eserin İslam düşüncesinde kendisinden sonra ifade ettiğimiz önemli etkileri sebebiyle, kendisinden sonra felsefi bir gelenek oluşturduğu ve İslam Düşüncesinde felsefi geleneği büyük ölçüde de yönlendirdiğini aşikardır. Bu yüzden bu geleneği Şeyhü'r-Reis'in eserinin ismine matufen **"**İşârât**"** veya **"**İşârât (şerhleri)" olarak isimlendirmekteyiz.

---

1 Şerh ve haşiye geleneği hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Kara, 2010.

Bu geleneğin İbn Sina'dan sonra nasıl bir süreç izlediğini belirlemek İslam Düşüncesinin tarihi seyrini ortaya koymak açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple makalemizin ana hedefi, İşârât[2] geleneğinin önemine ve değerine dikkatleri celp etmek ve geleneğin önemli eserleri hakkında genel bir bilgi vermektir. Öncelikle *el*-İşârât *ve't-Tenbîhât* hakkında kısaca bilgi vereceğiz. Şerh ve haşiyelerin önemlilerinin isimlerini zikredeceğiz. Akabinde Fahreddin Râzi, Seyfeddin Âmidî, Nasreddin Tusi ve Şemseddin Semerkandi'nin şerhleri ile Kutbeddin Râzi'nin *Muhakemat*'ını şekilsel ve muhteva yönünden tanıtacağız.

1.el-İşârât ve't-Tenbîhât

el-İşârât *ve't-Tenbîhât*, İbn Sina felsefesinin özeti niteliğinde olup, en son yazdığı eserlerindendir. İbn Sina, bu eserini, mantık, tabiiyyat (fizik) ve ilâhiyat (metafiziği) ihtiva edecek şekilde iki bölüm halinde telif etmiştir. Birinci bölüm mantık olup yöntem anlamına gelen on "nehic"den müteşekkildir. İkinci bölüm, fizik ve metafiziği içine almakta, konu anlamında on "namat"tan oluşmaktadır. Her bölümün başında bir mukaddime vardır ve her nehic ile namat kendi içinde bütünlük arzetmektedir. Birinci bölümde; mantığın tanımı, amacı, konusu, kavram, beş tümel, tanım, önerme ve çeşitleri ile kıyas ve çeşitleri, burhan gibi konular işlenmektedir. İkinci bölümün ilk üç (namat) konusu fizik, sonraki dört konusu metafizik ve son üç konusu ise ahlak ve tasavvuf ile ilgilidir. Fizik kısmında, doğal cisimler ve yapıları, hareket ve ilkeleri, nefis ve güçleri ele alınmaktadır. Metafizik kısmında, metafizik bilginin imkanı, varlık ve kısımları, nedensellik alemin meydana gelişi, ilahi inayet, kaza, kader, iyilik kötülük ve nefsin ölümsüzlüğü gibi konular incelenmektedir. Son kısımda ise mutluluk, mutsuzluk, ariflerin makamları, din dili, ibadetler, keramet, mucize gibi ahlaki ve tasavvufi meseleler açıklanmaktadır.

Eser, büyük ölçüde İbn Sina'nın en hacimli felsefi eseri Şifâ'nın özeti mahiyetinde olması yönüyle dikkat çekmektedir. Dolayısıyla İşârât'ın muhtevası, Şifâ'nın veciz edebi ve özet bir üslupla tekrarıdır, denilebilir. Ancak İbn Sina, bunu yaparken, Şifâ'daki ayrıntılara girmemiş, görüşlerini zaman zaman farklı kavramlarla ve yeni bir sistematik içinde ifade etmiştir. Bu yüzden İşârât'ın doğru anlaşılması Şifâ'ya müracaatla mümkündür.

Kitaba adının verilmesine sebep olan ve yazılış metodunu belirleyen vehm, işâret ve tenbih deyimleri, kısaca şu anlamlara gelmektedir. İbn Sina,

2 Makalemiz boyunca İşârât geleneği ifadesini kullanacağız.

tenbihle beraber bir parça başında yer alan vehim veya vehimler ifadesini, daha önce ileri sürülmüş veya sürülme ihtimali olan yanlış bir görüşü zikrederek, arkasından eleştirisini ve kendine göre doğrusunu söylediği, düşünceleri için kullanır. Şayet iddianın doğruluk veya yanlışlığını zihin dışında fizik âlemde denemek mümkün ise bu bilgi, "işâret" başlığı altındaki paragraflarda yer alır. Dolayısıyla bu bilgiler fizik âlemle ilgilidir. Ancak, bir konuda ileri sürülen bilgilerin doğrulukları yalnızca zihni bir gayretle ortaya konulabiliyorsa "tenbih" diye isimlendirilmektedir. Bu tür bilgiler duyularla algılanamayan varlıklar ile ilgilidir. İşâret, tembih ve vehim deyimleriyle birlikte bazen, tezkire, tabsira, tekmile, tenzib, tamim, fayda, nükte, hikaye, hidaye, mukaddime gibi deyimlerle başlayan paragraflarda bulunmakla birlikte, bunlar öncesiyle bağlantılı olan ve bir veya birkaç kez geçen ifadelerdir.(Bkz. Durusoy 2005, 2001)

el-İşârât'ın önemli şerh ve haşiyeleri şunlardır:[3]

Şerefüddin Muhammed b. Mes'ûd el-Mes'ûdî (ö. 1186), *Kitab el-Mebâhis ve'ş*-Şukûk.[4]

Fahreddin Râzî (ö. 1209), Şerhu'l-İşârât *ve't-Tenbihat ve Lübâbül*-İşârât.

Seyfeddin Âmidî (ö. 1233), *Keşfü't-Temvîhat fi* Şerhi'l-İşârât *ve't-Tenbihât*.

Nasıreddin Tûsî (ö. 1273), *Hallu Müşkilâti'l*-İşârât.

Şemseddin es-Semerkandî (ö. 1303), *Beşârâtü'l*- İşârât.

İbn Kemmune (ö.1284), Şerhu'l-*Usûl ve'l-Cümel*.

Sırâceddin Urmevi (ö. 1283), Şerhu'l- İşârât.

Ekmeleddin Nahcuvani (ö. 1302), Şerhu'l- İşârât.

Allâme Cemaleddin Yusuf el-Hillî (ö. 1325), İzâhü'l-*Mudillât min* Şerhi'l-İşârât*, el-* İşârât *ila Meâni'l-* İşârât *ve'Tenbihât ve Bastü'l-* İşârât *ve't-Tenbihât* olmak üzere üç farklı şerhi vardır.

---

3 Şerh ve haşiyeler hakkında geniş bilgi ve kütüphanelerdeki yazma nüshaları için bkz. Katip Çelebi, 1941, I, 94-95; Brockelman, 1942, I, 597, 1956, I, 816; Anawati, 1950, 4-12; Mahdevî 1954, 33-37; Ergin, 1956; Şihabi, 1339, 1-31; el-Âbidî, 1375, I, 9-29.

4 Halen yazma olarak bulunan bu eser ve yazarı hakkında tarafımızdan yakında yayınlanmak üzere bir çalışma yapılmaktadır.

Esere bunca şerh ve haşiye yazılmasının sebeplerinden biri de geçtiği üzere eserin veciz üslubu ve kapalı ifadeleridir. Bu yüzden şârihler pek çok konuda birbirlerinden farklı yorumlar yapmışlardır. Bu sebeple de şerhlere, şerhlerdeki yaklaşım ve görüşleri değerlendirip eleştiren "muhâkemât"lar yazılmıştır. Muhâkemât türünün en meşhurları ise şunlardır:

1. Muhammed b. Said el-Yemeni et-Tusteri(ö. 1332), *el-Muhâkemâtü beyne Nasîruddin ve'r-Râzî*

2. Kutbuddin Râzi et-Tahtâni(ö. 1364), *Kitâbu'l-Muhâkemât beyne'l-İmam ve'n-Nâsir*.

3. Allame Cemaledddin Yusuf el-Hillî (ö. 1325) *el-Muhâkemât beyne* Şurrâhi'l-İşârât *ve't-Tenbihât*

4. Cemaleddin Havansâri, (ö. 1688) *Haşiyetü ala* Şuruhi *'l*-İşârât.

İbn Sina'nın felsefi geleneği üzerine yapılan akademik ve ilmi çalışmalarda sıklıkla değinilen ve İslam felsefesi açısından önemi vurgulanan(Endress,2006, 371-422; Gutas, 2004, 133-153.) *el*-İşârât *ve't-Tenbihat* şerhleri ve haşiyeleri ile ilgili akademik çalışmalar da yapılmaktadır.[5]

2.Fahreddin Râzi ve Şerhi

İbn Sina'nın birçok eserine şerh yazan İslam düşüncesinin en önemli simalarından olan Fahreddin Râzi'nin Şerhu'l İşârât *ve't-Tenbîhât'*ı, İşârât şerhlerinin en önemlisidir. Onun şerhi içerdiği tenkitlerin çokluğu sebebiyle "cerh" olarak da nitelenmiştir. (Katip Çelebi, I, 94; Kaplan, 2001, 354-357.) Eserin kütüphanelerde birçok yazma nüshası mevcut olup, birkaç kez de basılmıştır.[6] O, kitabının başında, şerhini, İbn Sina'nın özlü, anlaşılması zor ve muğlak ifadelerinin bulunduğu bu eserini, derinlemesine inceleyerek daha kolay anlaşılması için telif ettiğini belirtmektedir.

İşârât'ın en önemli şârihi olan Fahreddin Râzi, şerhinde öncelikle İbn Sina'nın görüşlerini onun metnini olduğu gibi vermek suretiyle zikretmektedir. Daha sonra "tefsir" başlığı altında, metinde yer alan kapalı, anlaşılması zor ifadeleri açıklamaktadır. Bu açıklamalar esnasında ve sonunda eleştirilerini ve kendi görüşlerini ortaya koymaktadır. Ancak Râzi'nin bilinen zor ve

5 Bu akademik çalışmalara örnek olarak Bkz. Yemenli, 1999; Olguner 2001; Demirkol 2007; Derin 2008; Baga 2008; Çoşar 2009.

6 Şerhu'l İşârât 'ın tahkikli baskılara için Bkz. Razi 1382, 1290/1873, 1325/1907.

karışık üslubu sebebiyle, görüşlerini ayırt etmek veya eleştirip eleştirmediğini belirlemekte zorlanılmaktadır. Bu yüzden Râzi'nin şerhini okurken çok dikkatli davranmak gerekmektedir. Fakat Râzi, İşârât'taki konular arasında iç içe geçmişliği de düzenlemektedir. O mantık bölümünde "nehicleri" fasıllara ayırmakta, İbn Sina'nın paragraf başlıklarını olduğu gibi zikretmektedir. Ayrıca başlıklandırılmamış paragraflara kendisi başlıklar koymaktadır. Fizik ve Metafizik bölümünde ise, her namatı önce, "kısım" veya "mesele" adında alt başlıklarına ayırmaktadır. Kısımları tekrar mesele, meseleleri ise fasıllara bölmektedir. Her kısım, mesele ve fasla, konunun içeriğine göre bir başlık vermektedir. Bu durum, Râzi'nin şerhini sistematik hale getirmektedir. Onun şerhi, İbn Sina'nın bütün eserine, herhangi bir eksiltme yapmadan, yapılan bir şerhtir. Dolayısıyla, metni aynı zamanda İşârât'ın asıl metnini de içermektedir. Ayrıca Râzî'nin şerhi sentez ve yorumdan uzak, sadece ne olduğunu ortaya koyan bir "açıklama tarzı"nda değil, aynı zamanda adaptasyon ve sentezin de yer aldığı bir "telif tazı"nda şerh yöntemidir. Bu yorum tarzı Râzî'nin eleştiri, tahlil ve tenkit yeteneği, problemi anlaşılır bir şekilde bütün yönleri ile ortaya koyup soruları sorma yeteneği ile ilgilidir. Böylece Râzî'nin diğer şerhleri gibi bu şerhide kendi zihin dünyasındaki sürekliliği ifade eden bilimsel gelenek ve bilimin evrenselliği çerçevesinde İbn Sînâ'ya bağımlılığı değil saygıyı göstermektedir. Sonuç itibariyle orijinal metnin kendi bağlamı içerisinde anlaşılmasını, Râzî'nin ortaya koyduğu düşüncelerle mukayesesini ve problemlerin kendi çağındaki kültürel ortamda yeniden üretilmesini sağlamıştır. Ayrıca onun şerhinin sonsuza dek öğrenmek gayesi güden bir araç değil, felsefenin mevcut kelâmî sisteme yönelik tehdit ve tehlikelerine dikkat çeken bir yönünün olduğu da belirtilmelidir. Nitekim *Şerhu›l-İşârât'ın* İbn Sînâ'nın düşüncesinin eleştirileri ve reddiyeleri ile dolu olması onun şerh yöntemi hakkında bilgi vermektedir. (bkz. Haklı 2002; Altaş 2009; Olguner 2001.)

3.Seyfeddin Âmidî ve Şerhi

Seyfeddin Âmidî (öl. 1233) 13.yüzyılda yaşamış büyük bir İslam düşünürüdür. O Fıkıh Usulu, Kelam, Mantık ve Felsefe alanında yazdığı hacimli ve içerik olarak dolu eserleri ile kendisinden sonra birçok ilim adamını etkilemiştir. Ancak günümüzde onun felsefi kimliği pek bilinmemektedir. Hacimli mantık ve felsefe eserleri sebebiyle, onu bir İbn Sina yorumcusu ve takipçisi sayabiliriz. Çünkü felsefi eserlerinin tamamı içerik ve şekil olarak

İbn Sina'nın eserlerine benzemektedir. Hatta birçok makale ve fasıl başlığı aynıdır. Fakat bu eserlerinin hepsi henüz yazma halindedir.

Fahreddin Râzi'den hemen sonra gelen Seyfeddin Âmidî, ikinci önemli İşârât şârihidir. *Keşfü't-Temvihat fi* Şerhi'l-İşârât *ve't-Tenbihat* adlı şerhinde, Âmidî, Fahreddin Râzi'ye karşı İbn Sina'yı savunmaktadır. Fahreddin Râzi, yazdığı şerhinde İbn Sina'yı birçok yerde tenkit etmektedir. Bu yüzden Râzi'nin şerhi, geçtiği üzere daha çok "cerh" olarak nitelenmektedir. Âmidî'nin şerhi de Râzi'nin tenkitlerine cevap niteliğindedir. Dolayısıyla onun eseri esasında Râzi'nin eleştirilerine karşı yazılmış ilk olma özelliğine sahiptir. Nitekim eserinin ismi, yazılış amacını açık olarak göstermektedir: *Keşfü't-Temvîhât fî* Şerhi'l-İşârât *ve't-Tenbîhat* (İşârât ve't-Tenbîhat Şerhindeki Yanlış Yorumların Aydınlatılması). Âmidî'nin diğer felsefi eserleri gibi bu eseri de tanınmamıştır. Onun kelami ve usulcü yönünün ağır basması ile döneminin siyasi ve ilmi durumunun, felsefi eserlerinin geri planda kalmasının sebep olmuştur. Tusi'nin Râzî'nin tenkitlerine karşı cevaplarında Âmidî'den faydalandığı da zikredilmektedir.

Âmidî'nin felsefedeki vukufiyeti, İbn Sina'nın kapalılık arz eden bazı ifadelerini kolayca anlayıp açıklamasına imkan vermektedir. Ancak onun bu şerhinin, yine İbn Sina'yı savunan İşârât Şârihi Tûsî'nin Şerhi kadar sistematik olduğunu söyleyemeyiz. Buna rağmen "İşârât (Şerhleri)" geleneğinin bir halkası olması açısından önemlidir. Âmidî'nin fikirlerin ve görüşlerinin olgunluk döneminde yazdığı bu eseri, en önemli felsefi eserlerindendir. Çünkü O, bu eserine bütün felsefi birikimini yansıtmış ve tartışmalı konularda kendi görüşünü büyük bir ustalıkla ortaya koyabilmiştir. Felsefi eserleri, gereken ilgiyi görmemesi sebebiyle, çok az istinsah edilmiş, dolayısıyla da bazı kitapları kaybolmuş veya günümüze ulaşamamıştır.

Âmidî, eserini Fahreddin Râzi'nin Şerhu'l İşârât *ve't-Tenbîhât*'ında İbn Sina'nın görüşlerine yapılan eleştirilerine cevap vermek amacıyla yazmış olduğu hususunu eserinin başında açıkça belirtmektedir. O, ikinci varakta, pek çok insanın felsefi ilimleri anlayamadığını, karıştırdığını veya yanlış anladığını söylemektedir. Bu esnada, Râzi'nin Şerhu'l İşârât'ını incelediğini belirterek bu eserde gördüğü eksiklikler ve yanlışlıkların kendisini cevap vermeye yönlendirdiğini ifade etmektedir. Çevresindeki bazı ilim erbabının da teşvikiyle o, İbn Sina'nın ve felsefi ilimlerin doğru anlaşılmasını ve ortaya konulan yanlış düşüncelerin izale edilmesini istediğini belirtmektedir. Bu anlamda da

halkın gerçeği görmesine yardımcı olmak amacıyla, bu eseri kaleme aldığını ifade etmektedir.

Âmidî'nin şerhi, eserin tamamı üzerine yapılmamıştır. O, diğer felsefi eserlerinde İbn Sina'nın felsefi sistemini geniş, detaylı ve çok sistematik bir şekilde ortaya koyduğu için, bu kitabında özellikle tartışmalı konuları ele almıştır. Zaten, kitabının başında bu durumu belirtmektedir.

Şerh yazma halinde olup, yazma nüshaların ikisi Süleymaniye Kütüphanesinin Laleli ve Carullah Efendi bölümlerinde, diğeri Berlin Kütüphanesindedir. Laleli Nüshasının demirbaş nosu 2519 olup 340 varaktır. Carullah Efendi Nüshasının demirbaş nosu 1313 olup 243 varaktır. Eserin bu nüshası Laleli nüshasına göre eksik ve karışıktır. Berlin Nüshasının demirbaş nosu 5048 olup 135 varaktır. Varak sayısından da anlaşılacağı üzere tam bir nüsha olmayıp eksiktir. Fizik bölümünün yarısında nihayete ermektedir.

Âmidî eserinde özellikle fizik ve metafiziğe geniş yer ayırmış, bu konudaki tartışmaları derinlemesine incelemiştir. Ancak Âmidî'nin şerh metodu çok fazla sistematik değildir. O, önce tartışmalı gördüğü hususta İbn Sina'nın görüşlerini aktarmaktadır. Bu işlemi yaparken İşârât'ın ilgili metnini tamamını her zaman zikretmemektedir. Şerhin metodu sebebiyle, hangi görüşün hangi yazara ait olduğu rahat bir şekilde anlaşılmaktadır. Âmidî, şerhi esnasında konu başlıkları veya işâret gibi deyimleri kullanmamaktadır. Râzi'den aldığı ifadeler konusunda da bir açıklama yapmamaktadır. Hattı bazen İbn Sina metninin bir paragrafın ortasından başlayabilmektedir. Bu durum ise, metinler arasında takibi zorlaştırmaktadır.

Âmidi, *Keşfü't-Temvihât*'ta, Râzi'nin eleştirilerine karşı cevaplarında veya onun yanlış anladığı hususları düzeltmede, İbn Sina tarafındadır. Ancak kanaatimizce, Râzi'nin İbn Sina'nın kimi ifadelerini gereksiz yere eleştirdiği gibi, Âmidî de bazen aynı hataya düşmüştür. O da Şeyh'in bazı cümlelerini açıklama mahiyetindeki, Râzi'nin görüşlerini gereksiz yere eleştirmiştir. (bkz. Çoşar 2009.)

4.Nasîruddin Tûsî ve Şerhi

Tûsî; matematik, astronomi, felsefe, mantık, ahlak, edebiyat, kelam ve diğer dini bilimler alanlarında yetmişten fazla eser vermiş, 13. yüzyılın en aktif, üretken ve ansiklopedist bir İslam bilgini olarak şöhret bulmuştur. O 1201 ile 1274 yıllarında yaşamış olup Meraga rasathanesinin kurucusu olarak tanın-

mıştır. Tûsî, hem bir filozof hem de bir bilim adamıdır, onun uzmanlığı tek bir alanla sınırlı değildir. Mantık, felsefe, kelam, ahlak, matematik ve astronomi, onun birbirine yakın derecede meşhur olduğu disiplinlerdir. Ayrıca siyaset, madenbilim, tıp, tarih, coğrafya, fıkıh, tefsir ve tasavvuf da onun sınırlı olmakla birlikte ilgilenip eser verdiği alanlar arasında yer almaktadır. Fakat bütün bunlar arasında bizi asıl ilgilendiren husus, İslam düşüncesi kapsamına giren mantık, felsefe, kelam, ahlak ve tasavvuf alanlarındaki başarısı ve ayrıcalıklı konumudur. Tûsî, matematik ve astronomi alanlarında yazdığı telifler yanında Arşimed, Batlamyus ve Öklid gibi ünlü bilginlerin eserlerini düzeltmelerle yazdığı tahrirleriyle ünlüdür

İslam Felsefesi tarihinde başarılı bir İbn Sina yorumcusu olarak kabul edilen Nasireddin Tûsî'nin İşârât şerhi ise Râzi'nn tenkitlerine cevap niteliğini taşımaktadır. Tusi, Râzi'nin eleştiri ve tenkitlerine karşı İbn Sina'yı savunmuş ve onun eserinin doğru anlaşılmasını amaç edinmiştir. Böylece İbn Sina'nın eserinin başında zikrettiği, İşârât'ın doğru kavranması vasiyetini yerine getirmek istemiştir. Tusi'nin bu amacı, Hallü Müşkilâti'l-İşârât olan şerhinin isminden de bellidir. O, şerhinde öncelikle İbn Sina'nın ne demek istediğini açıklamaktadır. Daha sonra ise, Râzi'nin eleştirilerine tek tek cevap vermektedir. Bu cevaplarına bütün felsefi birikimini yansıtmaktadır. Tusi'nin bu eserinin de kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunup birkaç kez de basılmıştır. (Bkz. Tusi 1379, 1290, 1992) Nasiruddin Tûsî, İslam felsefesine, İbn Sina'nın görüşlerini, yöneltilen eleştirilere karşı savunup şerh ederek katkıda bulunmuştur. Onun bu çabası azımsanmayacak bir önemi haizdir.

Tûsî, İbn Sina'nın özellikle sudur nazariyesi, Allah'ın tikelleri bilme keyfiyeti, ruh görüşü, varlık ve mahiyet ayrımıyla ilgili düşünceleri; zaman, madde, alemin hudûsu ve kıdemi hakkındaki açıklamaları muhalifleri tarafından eleştirilmiştir. Tûsî engin mantık bilgisi ile bu eleştirilerin geçersizliğini ortaya koymaya gayret etmiş, muarızların anlama kusurlarını tespit etmiş, mantık ve felsefe konusundaki bilgisizliklerinin yol açtığı yanlışlıkları tek tek ortaya koyup izah etmiştir. İbn Sina'nın muarızların mantık bilgisi eksikliği, onların teşkik ve itibar gibi bazı kavramları anlamada zorlanmalarına sebep olmuş, Tûsî de sık sık kendisini kavram tahlili yapmak zorunda hissetmiştir. Tûsî'nin felsefedeki vukufiyeti, İbn Sina'nın kapalılık arz eden bazı ifadelerini kolayca anlayıp açıklamasına imkân vermiştir.

Tûsî, İbn Sina'nın birçok görüşünü destekleyerek açıklamış, fakat bazı görüşlerini katılmamakla birlikte yine de kendi bağlamları içinde dosdoğru

açıklama hususundaki sözüne bağlı kalarak itiraz etmeden şerh etmiş ve itirazları onun felsefesindeki bütünlük zaviyesinden cevaplamıştır. Tûsî'nin İbn Sina'dan farklı düşündüğü konuları tespit etmek için başta *Tecridü'l*-İtikad adlı eseri olmak üzere kelam kitaplarına bakmak gerekmektedir. Tûsî, mecbur kaldığı birkaç yer dışında şerhlerde İbn Sina'ya muhalefet etmemiştir. Nasiruddin Tûsî, İbn Sina'yı savunurken bile ilmî çerçevenin dışına çıkmamış, açık ve anlaşılır bir anlatım şeklini benimsemiştir. Bununla birlikte o, bazı konularda İbn Sina'dan ayrılmış ve farklı görüşler benimsemiştir. Bu ayrılıklar, temelde onun felsefesinin İbn Sina'cı karakterine zarar vermemiştir. Tûsî, İbn Sina'nın, *el*-İşârât *ve't-Tenbîhât* şerhinin 'Tabiat Bölümü'nün girişinde takip edeceği yöntemi açıkça belirtmiştir. Tûsî burada, amacının, onun düşüncelerini layıkıyla açıklamak ve ortaya koymak olduğunu ilan etmiş, kendi görüşüne aykırı düşünceleri bile karşı çıkmadan açıklayacağına dair bir bilim adamı dürüstlüğüyle söz vermiştir.

Nasiruddin Tûsî, Farabî, İbn Sina ve Sühreverdî gibi sistem kurmuş bir filozof değildir. Buna rağmen onun İslam felsefe tarihinde önemli kılan bir yön vardır. Bu yön, Tûsî'nin İbn Sina felsefesini gelecek nesillere nefis ve anlaşılır şerh ve yorumlarıyla aktarmış olmasıdır. Daha açık bir anlatımla Tûsî, felsefedeki ününü en güçlü İbn Sina şârihi olmaya borçludur. Tûsî, başka bir filozofu değil, İbn Sina'yı izlemiş, onun başka bir kitabını değil, el-*el*-İşârât *ve't-Tenbîhât*'ını şerh etmiştir. Oysa İbn Sina'nın kapsamlı bir felsefe külliyatı olan eş-Şifa'sı ve onun kadar hacimli olmamakla birlikte önemli olan *en-Necât* ve *Uyûnu'l-Hikme* gibi daha başka eserleri de bulunmaktadır. Ama *el*-İşârât, İbn Sina'nın felsefedeki olgunluk döneminin ürünü olan ve felsefe öğrencilerinden üzerine titremelerini, doğru anlaşılması için uğraşılmasını istediği nadide bir eserdir. Tûsî, onun, *el*-İşârât'ın girişinde yaptığı uyarıyı kendisi için bir görev kabul etmiş ve özellikle Fahreddin Râzî'nin haksız eleştirilerine karşı onu savunmayı, doğru anlaşılması için dikkatlice açıklamayı üstlenmiştir. Tûsî, *el*-İşârât'ın ne ilk ne de son şârihidir ama hiçbir *el*-İşârât şerhi İbn Sina'nın felsefesini onun kadar aslına sadık kalarak açıklama derecesine ve en meşhur şerh olma payesine ulaşamamıştır. Tûsî'yi felsefede şöhrete kavuşturan en önemli eseri Şerhu›l-İşârât *ve't-Tenbîhât*'tır. (Hânî 1997; Demirkol 2007)

5. Semerkandi ve Şerhi

Şemsüddin b. Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî 7./13 yy'ın ikinci yarısında etkili olmuş olan henüz tam anlamıyla tanınmayan ilim adam-

larından biridir. Muhtemelen 7./13 yy'ın ikinci çeyreğinde doğan Semerkandî, 702/1303tarihinde vefat etmiştir.

Hayatı hakkında kaynaklarda neredeyse hiç bilgi bulunmayan Semerkandî ile ilgili; Semerkand'da doğduğu ve muhtemelen dönemin iç karışıklıklardan ötürü hayatının bir dönemimde Anadolu'ya geldiği ve Mardin'de bulunduğu ile ilgili bazı bilgilere sahibiz. Geometri, mantık, cedel, kelam ve astronomi alanında eserler vermiş olan müellifin önemli eserlerinden birisi de İbn Sinâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı eserine şerh olarak kaleme aldığı *Beşârâtü'l-İşârât* adlı eseridir. Özellikle geometri ile ilgili eseri *Eşkâlü't-Te'sîs* ve cedel ile ilgili eseri *Adâbü'l-Bahs,* üzerine yapılan şerhlerle birlikte medreselerde uzun süre okutulmuştur. Semerkandî daha çok eserleri üzerine yazılan şerhler üzerinden tanınmaktadır. Semerkandî Hendesî kelamın kurucusu olarak kabul edilir. Kelam alanında *es-Sahâ'if* adlı eserle tanınmıştır (Bkz. Yörük 1987; Pehlivan 2010).

Klasik kaynakların hiçbirinde adı zikredilmeyen *Beşârâtu'l-İşârât,* Semerkandî'nin, İbn Sinâ'nın *el-İşârât ve't- Tenbihât* adlı eserine yazdığı şerhtir. Ancak Semerkandî'nin Sehid Ali Pasa 1688 numarada kayıtlı *es-Sahâifu'l-İlâhiyye* adlı eserinin başında muhtemelen müstensih tarafından yazılmış olan notta müellifin eserleri arasında *Beşârâtu'l-İsârât* da zikredilmekte hatta notu yazan kişi bu eserin kendisinde bulunduğunu, ondan faydalandığını, çok güzel ve yalın bir şerh olduğunu ifade etmektedir.

Beşârâtü'l-İsarât İbn Sinâ'nın *el-İsarât ve't-Tenbîhât* adlı eserinin tümü üzerine yazılmış bir şerhtir. Şârih burada eserin planına sadık kalarak eserin tüm bölümlerini şerh etmiştir. Yani İbn Sinâ'nın planına uygun olarak şerh de Mantık bölümü ile başlayıp iç içe geçmiş bir vaziyette olan Tabiiyyat ve Metafizik bölümleriyle devam etmektedir. Semerkandî her bir kısımda kendi içinde "vehim", "tembih", "işaret" ve "teznib" şekilde yapılan planlamaya da sadık kalmış ve şerhte bu sıralamaya dikkat etmiştir. Ayrıca şârih, şerh edeceği metnin sadece başını ve sonunu değil, tamamını verip ardından şerhe geçmektedir. Semerkandî'nin şerhte kullandığı usul, meselelere bir tür genişlik kazandırmak, konuları gruplamak ve böylece de metnin anlaşılabilirliğini sağlamaktır. O, yönteme dair bir tercihte bulunarak kendi düşüncelerini ön plana çıkarmak yerine, çabasını müellifin maksadını ortaya çıkarma noktasında yoğunlaştırmıştır. Bu amaçla şârih, öncelikle metni "mesele" adını verdiği alt bölümlere ayırmakta ve her bir bölümün hangi problem etrafında şekilleneceğini de meseleye verdiği isim üzerinden ifade etmektedir. Metnin

meselelere bölünmesinden sonra Semerkandî, metnin şerh edeceği kısmını vermektedir. Burada konunun ne ile ilgili olduğunu ifade ederek şerhe başlamaktadır. Semerkandî'nin şerhte başarıyla yaptığı şeylerden biri de şerhin bir mantıki önermeler örgüsü içerisinde yapılmasıdır. Söyle ki o, metinde müellifin tercihiyle sadece sonucu söylenen bir önermeyi en başından kendisi kurup, akıl yürütmelerle birlikte geçersiz seçenekleri eleyerek kendince doğru olana ulaşmaktadır. Ayrıca şerhin bazı bölümlerinde ele alınan konu ile ilgili kaç görüş olduğunu ve bu görüşlerin neler olduğunu da verir. Böylece eser aynı zamanda hem pedagojik bir nitelik kazanmakta hem de tarihsel süreci vererek felsefe-bilim tarihine dikkati çekmektedir. Semerkandî'nin şerhi mantıki önerme örgüsü içerisinde yapabilme başarısı onun mantıkçı kişiliği ile yakından ilgilidir. Zira o, bu sahada önemli yapıtlar kaleme almış mantıkçı kişiliği de olan bir ilim adamıdır. Şârih, eserde kullanılan bazı kavramlar üzerinde özellikler durmakta ve onlarla neyin kastedildiğini özellikle ifade etmektedir. Semerkandî, metni şerh eden diğer şârihler ile ilgili de değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bunu yaparken isim vermemekte fakat onların yanlış anlamalarını ifade etmeye çalışmaktadır. Onların şaşırdığı, hata yaptığı, doyurucu açıklama yapamadıkları, Şeyh'i yanlış anladıkları yönünde değerlendirmeler, şerhin bazı bölümlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum şârihin metni şerh eden diğer şârihlerinden haberdar olduğunu, onları takip ettiğini ve onların fikirlerini değerlendirebilecek yetkinlikte olduğunu göstermektedir. Kelamcı kimliği de olan sarih, filozofların metinlerinde sıklıkla rastlanmayan kavramlar kullanarak bu yönünü metne yansıtmıştır. Semerkandi, genel olarak tartışılan konu ile ilgili görüşlerini şerhe yansıtmamayı tercih etmiştir. Bunun temel sebebi ise muhtemelen şârihin daha çok müellifin maksadını ortaya koyma gayesiyle bu ise girişmiş olmasıdır. Sadece *Beşârât*'ı okuyan bir kimse müellifin İbn Sina'nın görüşlerini savunduğu fikrine kapılabilir. Oysa sarihin kelamî konuların yanı sıra *Beşârât*'taki konuları da işlediği *es-Sahâif* adlı eseri incelendiğinde onun aslında bu şerhe kendi görüşlerini yansıtmadığı açıkça görülebilir. Örneğin *Beşârât*'ın Tabiiyyât bölümünün ilk meselesinde sanki İbn Sina'nın savunuculuğunu yapıp atomculuk fikrine karsı bir görüntü çizen sarih, *es-Sahâif* adlı eserinde kelamcılar gibi atomculuk fikrini müdafaa etmektedir. Görünüşte böyle bir farklılığın ortaya çıkmasının sebebi şerhin yöntemine dair yapılan tercihtir. Fakat buna rağmen Semerkandî kimi noktalarda İbn Sinâ ile arasına mesafe koyduğunu şerhte kullandığı ifadelerden okuyucuya belirgin bir şekilde hissettirmektedir. Ayrıca *Beşârât,* filozoflarla

kelamcılar arasındaki fikri karşılaşma yaşanan alanlarda mücadelenin tarihsel süreklilik içerisinde devam ettiğini de ortaya koymaktadır (bkz. Baga, 2008).

6.Kutbeddin Râzi ve Şerhi

Muhammed bin Muhammed Ebu Abdullah Kutbeddin Râzi et-Tahtâni, h. 692(m.1293) yılında Rey şehrinde doğmuş, Şam Zahiriye medresesinde eğitim almış, İlhanlılar ve Memluklular coğrafyasında yaşamış, h.766 (m.1365) Zilkâde ayında Şam'da vefat etmiş, akli ve dini ilimlerde eserler vermiş önemli bir düşünürdür. Hocaları, Aduddin Îcî, Şemseddin İsfehanî ve Allame Hillî, bilinen en önemli öğrencisi de Mübarekşah Mantıkî'dir. İslam düşüncesinde öne çıkan önemli mantık ve felsefe kitaplarına şerh veya haşiye yazmıştır. Bu eserlerde, kendi orijinal görüşlerini de açıkça ortaya koymuştur.

Kutbeddin Râzi, metafizik konuları İşârât şerhi *el-Muhâkemât Beyne Şerhâyi'l-İşârât* adlı eserinde incelemektedir. *el-Muhâkemât*, İbn Sina'nın İşârât *ve't-Tenbihât*'ına, Fahrettin Râzi ve Tûsî'nin yazdığı şerhleri esas alan bir eserdir. Kutbeddin Râzi'nin metni Tûsî'nin açıklamaları üzerine kuruludur ama Fahrettin Râzi'nin açıklamalarını da dikkate almaktadır. İşârât şerhlerinin önemli bir özelliği de, Fahrettin Râzi'nin şerhiyle birlikte, kelamcılarla filozofların ileri sürdükleri görüşlerin karşılıklı olarak tartışıldığı bir gelenek haline gelmesidir. İşârât geleneğinde, mantık, tabiat ve metafizik konularda, iki farklı disiplinin görüşleri, felsefi söylemin dışına çıkılmadan, delillere dayanarak tartışılmaktadır. Kutbeddin Râzi, eserinde, Tûsî'nin veya İbn Sina'nın metninden birkaç kelimeyle önce konuya işaret etmektedir. Fakat konuyla alakalı şerhlerdeki bilgileri birebir bir alıntılama yapmadan kendi üslubunca özetlemektedir. Bu bilgiler, şerhlerle aynen örtüşmektedir. Daha sonra metinlerdeki, lâfzî ya da fikri problemlere işaret etmektedir. En son olarak konuyla alakalı kendi yorum ve hükümlerini söylemektedir. Kutbeddin Râzi'nin yaptığı değerlendirmelerde dikkat çeken özellik, yorumlarında bağımsız davranmasıdır. Aklî ilimlerdeki mahareti, konulara objektif bakmasına sebep olduğu görülmektedir. Bu özelliğine güvenerek kendi yorumlarını yapmaktadır. Metin içinde Fahrettin Râzi için "İmam"; Nasıreddin Tûsî içinde "Şârih" şeklinde bir lakap kullansa dahi, yorumlarını, iki düşünürün etkisinde kalmadan yapmaktadır. Bu sebepten onu kelamcı veya kelamdaki önemli düşünürlerin (Gazali, Fahrettin Râzi, Ebheri) takipçisi ya da belli bir filozofun(Tûsî/Kazvini) talebesi/takipçisi gibi değerlendiremeyiz. Aksine hayatından bahseden

eserlerde görüldüğü üzere o, aklî ilimlerin hemen hemen hepsinde uzman olan 14. yüzyılın en önemli İbn Sina takipçisi bir düşünürdür.

Kutbeddin Râzi, kelam ve felsefenin ayrışma hususları olan konularda felsefeciler gibi düşünmektedir. Fakat Tûsî'nin yaptığı açıklamaları da çoğu zaman yetersiz bulmaktadır. Kutbeddin Râzi'nin açıklamaları, İbn Sina metninin tarih içinde zenginleşmesinin güzel bir örneğidir. Zira Fahrettin Râzi, İşârât'ı sistematik bir şekilde tasnif edip izah etmekle birlikte problemleri de gündeme getirmektedir. Tûsî, konuları Fahrettin Râzi'den farklı açıklamakta ve onun eleştirilerine cevap vermektedir. Kutbeddin Râzi ise konuları iki filozofun dışında kendine özgü tarzda ele almaktadır. Bu sebepten Tûsî'nin ifadelerini yetersiz olmakla eleştirirken Fahrettin Râzi'nin öne sürdüğü bazı fikirlere de katılmamaktadır. Aklî ilimlere olan hâkimiyetini bu eserde çok iyi kullandığı görülmektedir. Şerhi, mantıkta ele alınan sebir ve taksim yöntemi başta olmak üzere kıyas, lafız, önerme gibi hususların metafizikteki uygulamalarına çok iyi örnekler vermektedir. İşârât geleneği açısından ele alındığında *Muhâkemât* eseri çok önemli bir yerde durmaktadır. Kendinden önce yapılan iki büyük şerhi mukayeseli bir şekilde değerlendirmenin getirdiği kıymetin yanında kendinden sonrası için de derin bir etki yaptığı anlaşılmaktadır (Derin, 2008).

Bu etkiyi İslam ve Osmanlı düşüncesinde görmek mümkündür. Bunun örnekleri öğrencisi Mübarekşah Mantıkî ve ondan ders alan Seyyid Şerif Cürcani, Molla Fenari vb. düşünürlerdir. Osmanlı düşüncesine katkısı, medresede okutulan mantık eserleri ve *Muhâkemât*'taki metafizik düşüncesiyle kendini göstermektedir. Bunun en güzel örneği Kemalpaşazade'dir. Kemalpaşazade, eserlerinde Kutbeddin Râzi'nin bazı fikirlerini kabul etmekte bazılarına karşı çıkmaktadır (Öçal, 2000).

Sonuç

İslam bilim ve düşünce geleneğindeki şerh ve haşiyeleri, oryantalistlerin ve mezkur geleneğe vakıf olamayanların söylediği şekliyle, herhangi bir ibareyi eşanlamlı kelimelerle ifade eden, yaratıcılıktan uzak taklitçi bir tutum ve tekrar içinde olan, doğrudan daha çok yanlış yapan, karıştıran, muğlâklaştıran bir faaliyet olarak anlamamak gerekir. Zira bir çok şerh ve haşiye sentez ve yorumdan uzak, metnin sadece ne olduğunu ortaya koyan bir açıklama tarzında değil, aynı zamanda adaptasyon ve sentezin de yer aldığı bir telif tazında yazılmıştır. Bu açıdan yazılan şerh ve haşiyelerin birçoğu ana metinin birebir tekrarı olmayıp bağımsız bir eser hüviyetini kazanmıştır. Bununla birlikte İs-

lam düşünürlerinin eserleri üzerine yazılan şerh ve haşiyeler düşüncenin gelişimini, aktarımını ve çeşitli geleneklerin oluşmasını da sağlamıştır. Bu geleneklerden birisi de, İbn Sina'nın felsefi sisteminin en son ve en mükemmel eserlerinden biri olan *el*-İşârât *ve't-Tenbîhât* adlı eserine Fahreddin Râzî'nin yaptığı şerh ile başlayan İşârât geleneğidir. İslam düşüncesinde bir İşârât geleneğinden bahsetmemizin bazı temel gerekçeleri bulunmaktadır:

1. Öncelikle İşârât geleneği şeklinde adlandırmamızın temel sebebi, İbn Sina'nın *el*-İşârât *ve't-Tenbîhât* adlı eserin kendisinden sonra alanında mihver teşkil etmesidir. Bu sebeple de üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır.
2. İşârât üzerine onlarca şerh, haşiye, talikler, muhakemât türünde eser telif edilmiştir ve tespit edebildiğimiz kadarıyla bu telif tarzı 18. yüzyıla kadar devam etmiştir.
3. Yazılan bu eserler İslam Düşüncesinin iki önemli veçhesi olan Felsefe ve Kelâm'ın temel tartışma konuları etrafında şekillenmiştir.
4. Bu tartışma konularında yazarlar ve düşünürler farklı tavırlar sergilemişlerdir. Dolayısıyla İşârât diye isimlendirdiğimiz gelenek, farklı görüşlerin savunulduğu, karşı görüşlerin kıyasıya eleştirildiği bir fikir meydanı hüviyetindedir.
5. Geleneğin ilerleyen sürecinde zaman zaman tekrara düşülmekle beraber döneminin birikimine uygun yeni bakış açıları, eleştiriler ve karşı cevaplar yoğun olarak bulunmaktadır.
6. Gelenek içerisinde Felsefe ve Kelâm'ın temel tartışma konularında nasıl bir tarihi seyir takip ettiğini tespit edebilmekteyiz.

Bütün bu sebeplerden dolayı *el*-İşârât *ve't-Tenbîhât* üzerine yapılan şerh, haşiye, talik, muhakemât türü teliflerle oluşan külliyatın fikri, felsefi ve kelâmî bir gelenek oluşturduğunu görmekteyiz. Anacak İslam Düşüncesinde ifade ettiğimiz tartışma konularının akışının tam olarak ortaya konulması adı geçen gelenekle ilgi akademik çalışmaların artmasıyla mümkün olacaktır. Dolayısıyla gün yüzüne çıkartılmayı bekleyen geniş bir literatür araştırmacılarını beklemektedir.

Kaynaklar

- el-Âbidî, Ahmed. (1375). *Hâşiyetü ala* Şurûhu'l- İşârât *Mukaddimesi*. Tahran: Merkezi İntişarât Defteri Tebliğâti İslamî. I, 9-29.
- Altaş, Eşref. (2009). *Fahreddin er-Razi'nin* İbn *Sina Yorumu ve Eleştirisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Anawati, Georges C. (1950). *Müellefâtû* İbn *Sina*. Kahire: Dârü'l-Maârif.
- Baga, Mehmet Sami. (2008). Şemsuddin *Semerkandi ve Beşârâtü'l-* İşârât *Adlı Eserinin Tabiyyat* Bölümü; Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Brockelman, Carl. (1942). *GAL*. Leiden : E. J. Bril. I, 597.
- Brockelman, Carl. (1956). *Supplementband*. Leiden: E. J. Brill, I, 816.
- Çoşar, Hakan. (2009). *Keşfü't-Temvîhât'ta Seyfeddin* Âmidî'nin *Felsefî Görüşleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demirkol, Murat. (2007). *Nas*ıruddin *Tusi'nin* İbn *Sinacılığı.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Derin, Nemci. (2008). *Kutbeddin Razi'nin Hayatı, Eserleri ve Felsefî Görüşleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Durusoy, Ali. (2001). el-İşârât ve't-Tenbihât, Mad. *DİA*, cilt. 23, 421.
- Durusoy, Ali. (2001). İşaretler ve Tembihler Çeviri Girişi. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Endress, Gerhard, (2006). Reading Avicenna In The Madrasa, Arabic Theolog. *Arabic Philosophy* (ed. James E. Montgomery) içinde, 371-422. Leuven-Paris-Dudley (Ma): Peeters
- Ergin, Osman. (1956). İbn *Sina Bibliyografyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü
- Gutas, Dimitry. (2004). İbn *Sina'nın Mirası* (Derleme ve Tercüme, M. Cüneyt Kaya), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Haklı, Şaban. (2002). *Müteahhirin* Döneminde Felsefe Kelam İlşkisi*: Fahreddin er-Razi Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Hânî, Numan Ferhat. (1997). *Mesâilü'l-Hilaf Beyne Fahruddin er-Razi ve Nasîruddîn et-Tusi*. Beyrut: el-Gadir
- İbn Sina. (2005). İşaretler ve Tembihler (Çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli). İstanbul: Litera Yayıcılık
- Kaplan, Hayri. (2001). *Fahruddîn er-Râzî* Düşüncesinde Ruh ve Ahlak. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Katip Çelebi. (1941). *Keşfu'z-Zunûn*. Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, I, 94-95.
- Kara, İsmail. (2010). Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not.*Divan: Displinlerarası Çalışmalar Dergisi*, cilt 15, sayı 28, 1-67.
- Mahdevî, Yahya. (1954). *Fihrist Nüshahâyı Müsennafatı* İbn *Sina*. Tahran: Danişgah-ı Tahran.
- Olguner, Fahrettin. (2001). Üç Türk İslam Mütefekkiri Düşüncesinde Varoluş (İbn *Sina- Fahreddin Razi-Nasireddin Tusi)*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Öçal, Şamil (2000). *Kemalpaşazade'nin Felsefî ve Kelâmi* Görüşleri. Ankara:Kültür Bakanlığı.
- Pehlivan, Necmettin (2010). Şemsu'd-*Dîn Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kıstâsu'l-Efkâr fî Tahkîki'l-Esrâr adlı eserinin tahkiki, tercümesi ve değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Razi, Fahreddin. (1382). Şerhu'l İşârât *ve't-Tenbîhât*. Mukaddime ve Tashih, Dr. Ali Rıza Necefzade, Tahran: Encümen-i Âsâr, I-II.
- Razi, Fahreddin. (1290/1873). Şerhu'l İşârât *ve't-Tenbîhât*, (Tusi'nin şerhi ile birlikte hamişte). İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire.
- Razi, Fahreddin. (1325/1907). Şerhu'l İşârât *ve't-Tenbîhât.* Kahire: el-Matbaatü'l-Hayriyye), I-II.
- Şensoy, Sedat. (2010) «Şerh» Mad., *DİA,* cilt 38, s.555-558.
- Şihabi, Mahmud. (1339). *et-Tenbihât ve'l-* İşârât *Mukaddimesi*. Tahran: Çaphane-i Danişgah
- Tusi, Nasireddin. (1377). *Hallu Müşkilati'l-*İşârât. Tahran: Matbaatü'l-Haydari
- Tusi, Nasireddin. (1290). *Hallu Müşkilati'l-*İşârât (Razi'nin şerhi ile birlikte). İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire.
- Tusi, Nasireddin. (1993). *Hallu Müşkilati'l-*İşârât (tahkik; Süleyman Dünya, İbn Sina'nın eseri ile birlikte). Beyrut: Müessesetü'n-Numan.

- Yemenli, İbrahim. (1999). *Ekmeleddin en-Nahcuvani ve Varlık Anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Yörük, İsmail (1987). Şemsüddin *Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin belli başlı kelâmî* görüşleri (Allah ve iman anlayışı). Yayınlanmamış Doktora Tezi,Atatürk Üniversitesi [İlâhiyat Fakültesi] Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Erzurum.